

הריקוד הצ'רקסי

הריקוד הצ'רקסי עומד במרכזו של מאמר זה. אבחן אם שרון טוראל אחרי השואה שעבר, ובהיותו עם פזורה שרוב בניו אינם חיים במולדתם, הביא למאמץ רב לשמר את המורשת והמסורת ולמנוע התבוללות. אחד האמצעים לשימור המסורת הוא ריקודי החיזור.

גינוני האהבה שבריקודים אלה נועדו לאפשר לבני הזוג להתקרב ולהכיר זה את זה.⁸ אומץ לב, גבורה ונאמנות אינם באים לידי ביטוי רק במלחמה, אלא גם במערכת יחסים, בחיזור ובאהבה. תכונות אלה, שלפי האדיגה חאבזה מאפיינות כל צ'רקסי, מופיעות גם בריקוד הקרב וגם בריקוד האהבה⁹ (Ibid, p. 207). הריקוד והחיים עצמם שלובים זה בזה באופנים נוספים: הריקוד הוא דרך לאמן ילדים מגיל צעיר להיות לוחמים אציליים העשויים ללא חת על ידי הקניית אימון קבוע, כושר גופני, זריזות וגמישות. נוסף על כך, במסגרת הדרישות המחמירות מהלוחמים נאלצו הגברים הצ'רקסים לשמור על היקף מותניים של 50 ס"מ בלבד, כדי לייצב את ישיבתם על גב הסוס ולעצב לעצמם מראה של גוף משולש. הנשים הצ'רקסיות, נדרשו לשמור על היקף מותניים של 54 ס"מ. בריקודים הצ'רקסיים הבגד נועד להדגיש קווי מתאר אלה ורצועות עור משמשות להדגשת אזור המותן ולהצרתו¹⁰. החגורה הדוקה כל כך, שאין אפשרות להכניס אפילו אצבע בינה לבין החולצה. הצ'רקסקה, בגד הלוחם, הפך במאה ה-18 לבגד הלאומי של הצ'רקסים, ולאחד הסמלים המובהקים המשותפים לכלל העמים בקווקז. הוא צריך לשוות ללבוש מראה אצילי, ובה בעת עליו להיות נוח ומתאים לציד וללחימה. החגורה אינה רק פריט אסתטי, יש לה תפקיד מעשי: עליה תולה הלוחם את הפניון, החרב ושאר כלי הלחימה שלו (Jaimoukha, Costumes, p. 10).

הריקודים מתאפיינים בסימטריה, שבאה לידי ביטוי במבנים מושלמים שמשתנים בסדר מופתי: ממעגל לשורות, משורות לטורים, שתי וערב של זוגות. דיוק ושלטה עצמית כאלמנט אסתטי מופיעים גם בשינויי המבנים וגם בריקודי המלחמה. באחרונים שליטה עצמית היא גם אלמנט פרקטי, שכן זריקת סכינים יכולה להיות מסוכנת. מאפיינים נוספים של הריקודים הם מהירות וזריזות. הרקדן הצ'רקסי מפגין מיומנות זו במרבית הריקודים. כבוד האשה בא לידי ביטוי במחוות אצילות כלפיה ובהתבוננות בה תוך כדי ריקוד. האשה, אגב, אינה מביטה בגבר, אלא קדימה ומעט למטה. על פי כללי האדיגה חאבזה, ויכוחים נפסקים בנוכחות אשה. חלק מהריקודים כוללים סצינה שבה שני גברים רבים על אותה אשה, והיא מפסיקה את חילוקי הדעות ומכריעה בין השניים על ידי השלכת כיסוי הראש שלה. רק הגברים מוחאים כפיים בריקוד, מתוך כבוד, לעידוד ולמתן קצב (Jaimoukha, Dance, p. 1).

הריקוד הפותח כל סוויטה והנכלל בכל הופעה הוא הקאפה (Kafa). קאפה היא המילה הגנרית לריקוד וגם סוג של ריקוד, מה שמסביר את חשיבותו. בריקוד זה הרקדן והרקדנית מתארים מערכת יחסים של אהבה, שיתוף פעולה ועוצמה. מבט באשה, כמעט ללא מגע, מעיד על גאווה ואצילות. הרקדן מזמין את הרקדנית לרקוד אתו ורוקד בצעדים קטנים ומהירים על כריות כף הרגל. האשה, אף היא בצעדים קטנים ומהירים על כריות כף הרגל, נענית לו במחוות ידיים ובג'סטות ריקודיות. רכות התנועה כניגוד לקשיחות השורות יוצרות הרמוניה וסדר מופתי¹¹.

התרבות החומרית באה לידי ביטוי באופן מובהק בריקוד, בתלבושות, בדימויים ובסמלים. הרקדנים לובשים צ'רקסקה, טוניקה צמודה לגוף שיורדת מתחת לקו הברך. לרוב היא בצבעי שחור, חום ואפור, צבעים אופייניים לאיכרים וללוחמים. הצ'רקסקה המקורית היתה בעלת שרולים

של הצ'רקסים? אם מערכת מורכבת של השפעות תרבותיות וזהויות שונות בסביבה הרבת-תרבותית בקווקז, שממנה באים הצ'רקסים (ועמים נוספים כדוגמת הגיאורגים, האבחזים, הצ'צ'נים) יצרה זהות אחת מוגדרת, שבאה לידי ביטוי בריקודי הצ'רקסים היום? שאלות נוספות שאליהן אתייחס הן מהי האסתטיקה של הריקוד, ומהו הקשר בין ההיסטוריה של הצ'רקסים ומיקומם הגיאוגרפי לאסתטיקה? האם הבגדים, הדימויים והסמלים שמופיעים בריקוד זה עשויים ללמדנו על התרבות והמורשת של הצ'רקסים?

הצ'רקסים, או בשמם המקורי, האדיגים, הם בניו של עם פזורה בעל תרבות עתיקה ושפה ייחודית, שחי אלפי שנים בצפון מערב הקווקז. הצ'רקסים מכנים את עצמם אדיגה. פירוש השם הוא "האדם כליל המעלות", כלומר אדם שנוהג על פי האדיגה חאבזה¹. הכינוי צ'רקסים ניתן להם במאה ה-15 על ידי הטורקים², ומאז כינוי זה מתייחס לבני האדיגה ולאבחזים³ (ברם (1) עמ' 21).

בימי הביניים החלו קבוצות אתניות לגבש זהות על בסיס טריטוריאלי-פוליטי, ולעצב זהות משותפת בתוך שבטי הצ'רקסים. עד המאה ה-17 היו הצ'רקסים נוצרים ששילבו בדתם אמונות אליליות. עם זה, שכלל 12 שבטים של פרשים אדיגים⁴, היה ידוע ביכולת הלחימה שלו, ונאלץ להילחם נגד אימפריות רבות שחמדו את אזור הקווקז העשיר במחצבים ובאוצרות טבע ונמצא על דרך המשי. הצ'רקסים נאלצו ללחום למען קיומם וחיזקו את מעמדם בקרב שוכני האזור. במאה ה-17 החלו הצ'רקסים לקבל על עצמם את האיסלאם, בהשפעת שכניהם הטורקים⁵ (Bram (1) p. 207). במאה ה-19 גורשו 90% מהצ'רקסים מאדמתם אחרי מלחמה קשה בצבאות הצאר הרוסי שכבש את הקווקז. הם גלו לאזורים אחרים באימפריה העות'מאנית. במלחמה זו נרצחו כמיליון אדיגים. רוב המהגרים התיישבו בטורקיה וקצתם הגיעו לאזורי ספר של האימפריה, כמו ירדן, רמת הגולן, הגליל וסוריה. השליטים העות'מאניים הכירו באומץ לבם ובכישורי הלחימה שלהם והושיבו אותם בגבולות האימפריה כדי להגן עליה⁶.

את האתגרים שבשימור המורשת התרבותית העשירה של הצ'רקסים יש לבחון מתוך הכרת התפניות הייחודיות שאירעו בהיסטוריה שלהם והכרה בהיותם בנים לקבוצת מיעוט הנמצאת מחוץ למולדתה ההיסטורית. הצ'רקסים נלחמים על שימור זהותם, ולכן הם שומרים כמעט בקנאות על שפתם הייחודית, תרבותם המגוונת ואמנותם הצבעונית. היחסים בין היסטוריה לזיכרון באים לידי ביטוי בתרבותם: ריקוד, מוסיקה ושפה. הקווקז היום הוא אזור שבו חיות קבוצות מיעוט רבות, אך אין בו רוב דומיננטי ולכן מתקיים בו צירוף זהויות שונות בתוך מרחב תרבותי משותף⁷. הצ'רקסים עצמם עוסקים בשאלה, מיהו צ'רקסי. קושי בהגדרת זהות הצ'רקסית מקשה גם בהגדרת ייחודו של הריקוד הצ'רקסי.

ריקוד צ'רקסי הוא סוויטה של ריקודים עוקבים (Djagu), שחלקם אטיים וחלקם מהירים, ובהם מופיעים שני נושאים עיקריים: מלחמה ואהבה (חיזור). בהתחשב בהיסטוריה של העם הצ'רקסי, אין פלא ששתי תימות אלה באות לידי ביטוי בתנועה ובריקוד. עם הפרשים האמיץ שנאבק על קיומו מאות שנים סיגל לעצמו מיומנויות לחימה, שליטה עצמית, משמעת ואבירות הבאות לידי ביטוי בריקוד. גם הרצון לשמור על העם הצ'רקסי,

לגברים בריקוד על פוינט, לעתים אפילו יחפות, קופצות ומרימות את רגליהן לאחור¹⁸.

בחלק מהריקודים הצ'רקסיים אפשר לראות השפעות של עמי האזור ושכניהם, שבאות לידי ביטוי באופן מובהק בלבוש. הנשים אינן לובשות בגד צ'רקסי, הגברים חובשים מטפחת במקום כובע הצמר. פורמט אופייני מאוד לריקודי האזור הוא ריקוד סולו של חברי הלהקה בזה אחר זה, במרכז גורן שיוצרים שאר הרקדנים. קטעי הסולו כוללים אלמנטים שדורשים מיומנות גבוהה ביותר, כמו סיבובים וקפיצות על הברכיים¹⁹. לפעמים רוקד בתוך הגורן רקדן בודד, המציג את מיומנותיו בעזרת פגיון. לפעמים מופיעים במרכז הגורן שני רקדנים, בקטע שנראה כלחימה של ממש. ערכים כמו אומץ לב, שלמות, מצוינות, שליטה עצמית ותחרות באים לידי ביטוי בריקודים מורכבים אלה. הרקדן מסתובב על ברכיו כשבפיו להבי חרב או נועץ אותם ברצפת העץ. השימוש בפה הוא התייחסות לסמל מתוך סיפורי המיתולוגיה הצ'רקסית, המתארים פרשים מיומנים שבשעת דהירה שולפים מהאפוד בשיניהם מכלים קטנים עם כמות מדויקת של אבק שריפה וטוענים בהם את רוביהם²⁰.

האם הריקוד הצ'רקסי הוא המקור לכל ריקודי האזור?

אמג'ד ג'יימוחה²¹ (Jaimoukha) טוען כי אירוני לחשוב שהריקוד והביגוד הם חלק מתרבותם של העמים השכנים, מכיוון שאלה אימצו אותם מהצ'רקסים. הצ'רקסקה והריקוד נוצרו במקור על ידי העם הצ'רקסי. "אפילו הגאורגים האלגנטיים שאינם מחוסנים מפני השפעות צ'רקסיות" הפיצו אותו ברחבי העולם והוא זכה להערכה רבה, אבל הריקודים שלהם לא תמיד נאמנים למקור. להקות המחול הלאומיות הגדולות של גאורגיה אימצו את סגנון הלבוש ואת הכוריאוגרפיות וכללו אותם בפרטואר הצבעוני שלהן. ג'יימוחה טוען כי כללי האתיקה התרבותיים הושאלו מהצ'רקסים באזור הקווקז ו"אפילו הקוזאקים אימצו את הצ'רקסקה, הריקוד, הנשק, ההתנהגות וכישרון הרכיבה" (Jaimoukha, *Costumes*, p. 1). בספרו, *רוסיה: היסטוריה חברתית*, טוען מירסקי²² (Mirsky) שאין זה פלא שלאחר שאזור הקווקז נכבש על ידי הרוסים אימצו הגאורגים, הקוזאקים, יושבי אזור הים השחור ואפילו הטורקים והרוסים את התכונות החברתיות, ההתנהגות האצילית, הביגוד, הריקוד והנשק של הצ'רקסים (ibid, p. 4).

אם מביאים בחשבון את דבריהם של ג'יימוחה ומירסקי ומוסיפים עליהם כמה פרטים עובדתיים, למשל, שם הבגד שלובשים כל עמי האזור הוא הצ'רקסקה, אפשר להעלות את ההשערה שמקורם של הריקודים הצבעוניים והמגוונים של עמי הקווקז הוא בצ'רקסים. הצ'רקסים היו ידועים כפרשים וכלוחמים מצטיינים, מיומנים ובעלי עוצמה ומרץ. ייתכן שריקודי הסוס וריקודי המלחמה הם ביטוי מעודן של פעולות הלחימה הצ'רקסיות. נראה גם שעמי האזור אימצו ערכים כמו אצילות ואבירות, כבוד לאשה, גבורה ואומץ לב שמופיעים בספר כללי האתיקה של הצ'רקסים ובריקודים. עם זאת, הצ'רקסים עצמם הושפעו משכניהם והוסיפו לפרטואר שלהם ריקוד לזיקי וכמה ריקודים אבחזיים. סוגיית מקורו של הריקוד הצ'רקסי אינה פשוטה כלל וקשה להגיע למסקנה ברורה במסגרת מאמר זה. בתוך מרחב תרבותי משותף, שאותו חולקים מיעוטים רבים אך אין בו רוב דומיננטי, קיימת סבירות שההשפעה ההדדית רבה מאוד. אמנם לצ'רקסים היסטוריה עתיקה מאוד, אבל גם הגאורגים ועמים אחרים יושבים בקווקז מימים ימימה.

לצ'רקסים מעולם לא היתה מדינה עצמאית, אבל יש להם זהות לאומית אדיגית מובחנת (Bram (1) p. 207). בנייה של זהות בפזורה היא אתגר גדול מאוד (Bram (2) p. 2), מכיוון שמדינה היא הסוכן החזק ביותר לשימור מורשת היסטורית לאומית (ibid, p. 15). באין מדינה, הזהות הלאומית הקולקטיבית נבנית על זיכרון של גירוש, רצון לשוב אל המולדת ההיסטורית וזיכרונות עבר מרכזיים ומהותיים (Bram (1) p. 205). זיכרונות

ארוכים מאוד, כפי שניתן לראות בריקוד המצורף. בשעת הצורך הפשילו את השרוולים, כפי שהרקדנים עושים כדי לעודד את חבריהם במחיאות כפיים המלוות את ריקוד הדואט. לצעירים היו שרוולים קצרים יותר, כדי שיהיה להם נוח בקרב (Jaimoukha, *Costumes*, p. 10). הבגד מבטא אלגנטיות ואצילות, והוא מותאם לתנאי הגיאוגרפיה בקווקז: הרקדנים חובשים כובע מצמר כבשים, חומר מקומי, להגנה מפני הקור העז. לוחמים צ'רקסים חבשו כובעים מוגבהים, כדי להטעות את האויב ולגרום לו לחשוב שניצב מולו עם של ענקים. על גבם של הרקדנים הגברים תלוי מעיל, המסמל מעיל מצמר כבשים או גמלים, ששמר על חום גופם של אנשי ההר (ibid, p.3). הצ'רקסקה "מקושטת" בכדורי רובה על החזה. בחגורתם של הרקדנים נעוצה חרב חדה, ולרגליהם מגפי עור. רקדניות אינן לובשות בגד אחיד כמו הצ'רקסקה, אלא בגדים מגוונים שמעידים על מעמדן ועל המקום הגיאוגרפי שממנו באו. האלגנטיות והיופי של האשה הצ'רקסית באים לביטוי בבגדים המהודרים והמעוטרים שהן לובשות. לבושן כולל מעיל חיצוני ארוך או קצר, שמתחתיו אפודה ארוכה מעוטרת באבזמי זהב או כסף. השמלה של הרקדנית היא בעלת שרוולי קטיפה ארוכים, שמתחתם בד דק, ממשי או מכותנה, המתארך כמעט עד הרצפה. השרוולים הארוכים יוצרים תחושה שהרקדנית הצ'רקסית שטה או דואה על הרצפה. לראשן הן חובשות כובע או כתר מוזהב או מוכסף. מהכובע יורד צעיף שקוף. בדואט שבתוך ריקוד הקאפה הרקדנית הראשית רוקדת לעתים כשלרגליה כפכפי עץ בגובה של כשבעה סנטימטרים מעוטרים בזהב או בכסף. צעירות ונערות ממעמד גבוה נעלו כפכפים כאלה כדי ליצור בידוד מבוץ ומלכלוך כשיצאו לענייניהן (ibid, p. 7).

חלק מהריקודים הנכללים בסוויטה הם אטיים ורומנטיים. פלג הגוף העליון נותר ללא תנועה. רק הידיים נעות, בחיקוי של תנועות לחימה אצל הגבר וג'סטות מחווה אצל האשה. הגבר רוקד על פוינט¹² והאשה רוקדת סביבו בתנועות עדינות ואצילות. גם בחתונות צ'רקסיות יש ריקודי דואט, אלא שבהן בני הזוג מחזרים זה אחר זה בריקוד מאולתר ומשוחרר החוזר על עצמו¹³.

הסוויטה כוללת גם ריקודים מהירים ואנרגטיים שבשמם מקופל המושג צעד מרחף. הרקדנית מרחפת על הבמה בצעדיה הקטנים והמהירים והרקדן רוקד במהירות ובעוצמה. שינוי קצב מדגישים את האנרגטיות ואת המהירות של הריקוד. הבגדים בריקוד הצ'רקסי צבעוניים מאוד וכל צבע מסמל מעמד חברתי או משלח יד – נסיכות בלבן, אצילות באדום, איכרים ולוחמים בשחור. חלק מהרקדנים לבושים בירוק, צבע הדגל האדיגי¹⁴.

תנועות רבות בריקוד הצ'רקסי מחקות התנהגות של סוס, בעל חיים אצילי שבמשך שנים היה בן הלוויה הנאמן של הלוחם הצ'רקסי. אצבעות כף הרגל שננעצות בקרקע בחוזקה מחקות את החבטות של פרסות הסוס. דפיקות הרגליים הן בעלות קצב קבוע המשפיע על מקצב הריקוד. נפנופי הידיים נראים כנפנופי קרב, תנועות המושאלות מהלחימה ועוברות עידון בהיען אל הבמה. כשהיילי היריב ראו את הלוחמים הצ'רקסים מלאי האנרגיה ורקדים בזמני הפוגה ובתום יום קרבות, הם התמלאו חשש לקראת הקרב הבא¹⁵ (Jaimoukha, *Ethiquette*, p. 4).

ריקודים אחדים בסוויטה הצ'רקסית מבוססים על סיפורי המיתולוגיה האדיגית, הידועים בשם נארט סנס¹⁶. בסיפור אחד מוזכר העיט, שנחשב לציפור קדושה בקרב עמי הקווקז. בריקוד על בסיס סיפור זה הרקדן מתחקה אחר מעוף העיט בשמים. הבגד המסורתי עם השרוולים הארוכים עוזר לרקדן לדמות את תנועת כנפי העיט והרקדנית מחקה את תנועותיו¹⁷. סיפור אחר מסיפורי המיתולוגיה מתאר ריקודים על פוינט. במופעי הלהקות הצ'רקסיות המקצועיות היום קיים חידוש שאינו מקורי לטעמי: הנשים מצטרפות לגברים ורוקדות על פוינט. למיטב הבנתי, לאורך ההיסטוריה של המחול הצ'רקסי, הגברים רקדו על פוינט והנשים שייטו בעדינות על הבמה בצעד המרחף שתואר לעיל. בחלק מהריקודים העכשוויים הן מצטרפות

14 דוגמה לריקוד מהיר, Zigalat: <https://www.youtube.com/watch?v=FYCo4sPLIFY>

15 ריקוד הסוס, Sheshan: <https://www.youtube.com/watch?v=LhliNNqFR8g>.

16 נארט סגס הוא אפוס צ'רקסי, שכולל שירים וסיפורים שנמסרו בעל פה ונאספו והועלו על הכתב במאה ה-20. באפוס, שיש הטוענים כי נוצר לפני כאלף שנה, משוקעים סמלים, מיתוסים וערכי תרבות. גיבוריו, שמתוארים כאבות העם האדיגי, מאופיינים באומץ לב, בחוזק ובכוחות שונים. משמעות המלה נארט היא, מי שמקריב עצמו למען עמו. סאגה היא מיתולוגיה ונארט בפרסית הוא אדם גיבור. האפוס משותף לצ'רקסים ולעמים אחרים בקווקז (ברם (1) עמ' 29).

17 ריקוד העיט, Yislamey: <https://www.youtube.com/watch?v=CaUoyYm1M3g>

18 ריקוד הבהונות הנעוצות ברצפה, באדיגית, Tlepechas: <https://www.youtube.com/watch?v=pNaMkvX9Jbk>

19 ריקוד בהשפעת העם האבחזי: <https://www.youtube.com/watch?v=GKaOPzjTDW4>

20 ריקוד הפגיון: <https://www.youtube.com/watch?v=oZV0TzKUj0c>

21 אחד מחשובי הכותבים על הצ'רקסים בעשור האחרון, בעל השפעה רבה, מנהל המרכז הבינלאומי לחקר הצ'רקסים ICCS.

22 דמיטרי פטרוביץ' מירסקי, היסטוריון ופוליטיקאי רוסי שעסק בספרות רוסית.

ביבליוגרפיה

ברם חן וכנעני בתיה, מרכז מורשת צ'רקסית בכפר קמא: תחקיר ראשוני ורציונל, זוית אחרת, פיתוח ארגוני ואנתרופולוגיה יישומית. (1)

ברם חן, "קטגוריזציה אתנית וריבוי תרבויות מבט מהשוליים. יהודי קווקז בין אירופה ואסיה", (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2008). (2)

Bram Chen, "Circassian Reimmigration to the Caucasus" in *Roots and Routes, Ethnicity and Migration in Global Perspective*, ed. Weil Shalva, (The Magnes Press, the Hebrew University, Jerusalem, 1999), 205-222. (1)

Bram Chen, *Warriors, Muhajireen, Exiled: Historical Memory and Ethnic Continuity – the Case of Diaspora Circassians*. (2)

Circassian Music – https://en.wikipedia.org/wiki/Circassian_music.

Jaimoukha Amjad, *Circassian Dance*, International Centre for Circassian Studies, ICCS, 2009 <http://iccs.synthasite.com/circassian-dance.php>.

Jaimoukha Amjad, *Circassian Etiquette*, International Centre for Circassian Studies, 2009 <http://iccs.synthasite.com/circassian-etiquette.php>.

Jaimoukha Amjad, *Circassian Costumes*, International Centre for Circassian Studies, 2009 <http://iccs.synthasite.com/circassian-costumes.php>.

שרון טוראל דוקטורנטית באוניברסיטה העברית, בעלת תואר שני מהאקדמיה למוסיקה ולמחול בירושלים. סיימה בהצטיינות יתרה את עבודת המוסמך שלה. בעלת תואר שני מהאוניברסיטה העברית בחקר סכסוכים. מרצה בתחום תולדות המחול. רקדנית ומורה לריקוד מצרי. sharontr@gmail.com

אלה מומחשים באמצעות סמלים ודימויים. בקרב הצ'רקסים בפזורה, לדוגמה, יש מקום מרכזי לדימוי הלוחם ובת זוגו הרקדנית (p. 2) Bram (4). סמלים כמו העיט, כפכפי העץ והמטפחת שמופיעים בריקודים השונים מחברים את הצ'רקסים אל המסורת, הגיאוגרפיה וההיסטוריה של עמם. באין מדינה הופך הריקוד למנגנון מרכזי לשימור זהותם של הצ'רקסים ולסוכן תרבותי מרכזי.

הערות

1 אדיגה חאבזה (xabze או habze) – הוא כינויו של אתוס וקוד התנהגות שתפס מקום מרכזי בתרבות הצ'רקסית המסורתית. לקוד זה היתה השפעה רבה על החינוך והחיים החברתיים של הצ'רקסים. הוא קובע כללי התנהגות ובהם כבוד למבוגר, הקפדה על כבוד האשה, צורת התייחסות נאותה לזולת, התנהגות בציבור, מנהגי אבל ושמחה, טקסי מעבר ועוד (ברם (1) עמ' 32).

2 בטורקיה ובחלקים רחבים במזרח התיכון, השם צ'רקסים (שרקס, בערבית) מתייחס לאנשים ממוצא צפון קווקז, כמו בני האדיגה והאבחזים.

3 האבחזים הם שכניהם של הצ'רקסים בצפון הקווקז. בין שני עמים אלה יש קשרים רבים ולשוונותיהם קרובות. בעשור האחרון קיים שיתוף פעולה בין שתי קבוצות אלה, במסגרת "האגודה הצ'רקסית העולמית".

4 בדגל הצ'רקסי ישנם 12 כוכבים, סמל ל-12 השבטים האדיגים ושלושה כידונים, סמל ליכולות הלחימה שלהם. הצבע הירוק מסמל את הירוק שבקווקז, אך יש אומרים, ביטוי לזהות האיטלמית (ברם (1) עמ' 22).

5 מרבית הממלכים (המאה ה-13) היו צ'רקסים, גאורגים וטורקים שהובאו על ידי הסולטנים ככוח צבאי. תכונותיהם הייחודיות, כמו אומץ לב, משמעת ונאמנות, לצד כישוריהם הצבאיים, הפכו אותם לאנשי אמונם של הסולטנים וחלקם אף הפכו לסולטנים בעצמם. עד היום יש במצרים כמה אלפי צ'רקסים, נצר לכיבוש הממלוכי ששלט בה עד המאה ה-18. עד לעלייתו לשלטון של גמאל עבד אל נאצר היו הצ'רקסים אליטה במצרים. גם בירדן הם אנשי אמונו של המלך.

6 במולדת ההיסטורית גרים היום כחצי מיליון צ'רקסים. בעולם כולו יש כ-4 מיליון צ'רקסים, 3 מיליון מהם בטורקיה. השאר מפוזרים בכ-40 מדינות (ברם (1) עמ' 19).

7 באזור הקווקז יש כ-32 שפות מקומיות. השלטון הסובייטי קיבץ את המיעוטים החיים באזור ויצר רפובליקה רב אתנית השייכת ל-14 לאומים, שאף אחד מהם אינו בעל רוב מוחלט. רוב הקבוצות הן מוסלמיות סוניות, למעט האזרים שהם שיעים. הזהות הדתית של תושבי הקווקז נלווית לזהותם האתנית-לאומית (ברם (2) עמ' 150).

8 ריקודי זוגות וחיזור תוך כדי ריקוד הם אלמנטים מרחיקי לכת בהתחשב בעובדה שהצ'רקסים מוסלמים.

9 אחת הדוגמאות המובהקות לגילוי אומץ לב באהבה היא "החטיפה". על פי האדיגה חאבזה, גבר ואשה שמעוניינים להתחתן מפיקים חטיפה של האשה מבית הוריה. אם החטיפה צולחת, ההורים נאלצים לקבל את רצונם של בני הזוג.

10 הצ'רקסים היו ידועים כאנשים יפים ואלגנטיים, שהכתיבו את האופנה בקווקז במשך השנים (1) (Jaimoukha, Costumes, p. 1).

11 בתקופה הסובייטית הוקמו להקות מחול לאומיות. ריקודים מסורתיים נעשו מקצועיים והותאמו לבמה. להקת המחול קברדינקה (Kabardinka), שנוסדה ב-1934, בריקוד קאפה: https://www.youtube.com/watch?v=Q_feusPIXwQ

12 הפוינט בריקודי הקווקז אינו דומה לפוינט במערב, שהחל בצרפת ולאחר מכן עבר לרוסיה. הריקוד אינו על קצות הבהונות עם נעל מרופדת, אלא על גב כף הרגל עם נעל שאינה מרופדת. בחלק מהריקודים, הרקדנים רוקדים על פוינט יחפים.

13 להקת המחול נלמס (Nalmes), שהוקמה ב-1936, בריקוד אטי הנקרא: Zefak: <https://www.youtube.com/watch?v=arH93D7vt1c>